

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2017, Cilt:5, Sayı:10, 5:160-176

Gönderim Tarihi: 24.11.2017

Kabul Tarihi: 22.12.2017

HALİD B. YEZİD (VE AİLESİ): SİYASİ VE KÜLTÜREL ETKİNLİĞİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Ömer ARAS *

Öz

Raşid halifelerden sonra yönetimi ele geçiren Emevi hanedanı bir dönem için önemli roller oynamış bir ailedir. Cabiye toplantısıyla birlikte yönetim hakkı Emevi ailelerinden biri olan Süfyani kolundan alınarak Mervani koluna devredilmiştir. Halid b. Yezid ise Beni Ümeyye'nin, yönetimde bir nevi aks değiştirmesi anlamına gelen bu sürecin önemli figürlerinden biridir. Câbiye toplantısında Benî Ümeyye'nin Süfyani kolunun ve onu destekleyen Yemenli kabilelerin adayı olan Halid, yaşının genç olmasından dolayı halife seçilmemiş ancak birinci veliaht olarak belirlenmiştir. Halife seçilen Mervan b. Hakem onun annesi ile evlenmiştir. Siyasi alanda çok fazla aktif olmayan Halid, İslam dünyasında ilk kez Yunanca ve Kıptice'den tıp, felsefe ve simya/kimya gibi alanlarda eserler tercüme eden kişi olarak kabul edilir. Onun bu yönü tartışmalı olmakla birlikte kendisine nisbet edilen, kimya üzerine birçok risale mevcuttur. Bu çalışmamızda onun kişiliği, siyasi ve ilmi yönü üzerinde durmaya çalışacağız. Klasik kaynaklar ve çağdaş çalışmaları esas alarak onun tarihsel-gerçek kişiliği üzerindeki çalışmalara katkı yapmayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Halid b. Yezid, Câbiye, Simya, Tercüme, Süfyani.

KHALID B. YAZID (AND HIS FAMILY): EVALUATIONS ON HIS POLITICAL AND CULTURAL EFFICIENCY

Abstract

The Umayyad dynasty, which took over the administration after the Rashid caliphs, is a family that played an important role for a period. With the Jabiyah meeting, the right to manage was taken from the Sufyani arm, one of the Umayyad families, and transferred to the Marwani branch. Khalid b. Yazid is one of the important figures of the Umayyads, of this process which means a kind of axis change in the administration. Khalid, who was the candidate of the Sufyani arm of the Bani Umayya and the Yemeni tribes supporting it, was not elected to the caliph because of his young age but was designated as the first heir. Marwan b. Hakam married his mother. Khalid, who is not very active in the political arena, is regarded as the first translator in the Islamic world to translate works from Greek and Coptic into fields such as medicine, philosophy and alchemy/chemistry. There are many treatises on chemistry, which are related to him with this aspect being controversial. In this work we will try to focus on his personality, political and scientific direction. Based on classical sources and contemporary works, we aim to contribute to the work on its historical-real personality.

Keywords: Halid b. Yazid, Jabiyah, Alchemy, Translations, Sufyani.

* Araştırma Görevlisi, AİBÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, omeraras@ibu.edu.tr **ORCID ID** 0000-0003-3404-7862

Giriş

H. 64 yılında gerçekleşen Câbiye toplantısı¹ ile hilafet Ümeyyeoğulları'nın *Süfyânî* ailesinden Mervani ailesine geçmiştir. Bu toplantı Emevî iktidarının, Hicaz'da hilafetini ilan eden ve eyaletlerin çoğunun biatini alan Abdullah b. Zübeyr karşısında oldukça zayıf duruma düştüğü bir sırada yapılmıştır.² Toplantı Emevî iktidarı bakımından bir toparlanma ve adım adım ülkenin kontrolünün yeniden ele geçirilmesinin başlangıcı olması sebebiyle bir başarıdır.³ Ancak Emevî iktidarının kurucusu olan Muaviye ve oğlu Yezid'in mensup olduğu *Süfyânî* ailesinin, iktidarı kaybetmesinin bir nevi ilk adımı olması bakımından, aynı değerlendirmenin *Süfyânî* ailesi mensupları tarafından, toplantının gerçek sonuçlarının ortaya çıktığı ileriki süreçte yapılmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Câbiye'de Mervan b. Hakem'e halife olarak biat edilmiştir. Yezid'in büyük oğlu Halid birinci veliaht, Amr b. Said b. el-As (el-Eşdak) ise ikinci veliaht olarak belirlenmiştir.⁴ Veliahtların tayini yalnızca "kağıt üzerinde" kalmış, Dımaşk valiliği ile görevlendirilen Amr b. Said öldürülmüş, ona göre yönetime karşı daha itaatkar görünen Halid b. Yezid ise aynı akibete uğramamakla birlikte hilafet makamına asla ulaşamamıştır. Ayrıca bu toplantıda Hıms valiliği ile görevlendirilmiştir.⁵ Bununla birlikte onun hilafeti kaybettiğini anlamasıyla birlikte bir çeşit "münzevi" sayılabilecek; kendisini hadis, kimya, tıp gibi ilimleri öğrenmeye adanmış bir hayata başladığı da tarihi kaynakların bize sunduğu bilgiler arasındadır.⁶ Bu özelliği ile birlikte Halid b. Yezid efsanevi ve gizemli bir kişiliğe bürünmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Simya, tıp, geleceğe dair tahminde bulunma gibi konularda üstün niteliklerin atfedildiği, Yunanca ve Kiptice'den ilk tercümelere yaptığı veya yaptırdığı rivayet edilen Halid, bu haliyle tarihi kimliği üzerine çokça katkıda bulunmuş bir şahsiyettir. Bu çalışmada onun siyasi ve -ona atfedilen- kültürel("ilmi") faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Kendisine isnâd edilen ilmi birikimin hakikati sorgulanacak ve onun karşı devrimle iktidar olmuş bir devletin iktidarı sırasında, büyük bir ilmi etkinliğin ilk halkası olarak görülmesinin zihni arka planına dair bazı sorular

¹ II. Muaviye'nin kendisine veliaht bırakmadan ölümü üzerine Abdullah b. Zübeyr birçok eyaletin biatini alarak oldukça kuvvetlenmiş; görevlendirdiği valilerden Emevilerin Hicazdan çıkarılmasını emretmiştir. Mervan b. Hakem ve Amr b. Said Emevilerin iki önemli simasıdır ve Abdullah b. Zübeyr'e biat edip eman istemeyi düşünmektedirler. Bu sırada Ubeydullah b. Ziyad onları bu fikrinden vazgeçirmiş ve Câbiye'de bir halife seçmek üzere Emevi ailesi ve Emevi taraftarı kabile liderleri tarafından bir toplantı tertib edilmiştir. Burada Mervan b. Hakem'e halife olarak biat edilmiştir. Halid b. Yezid ve Amr b. Said ise veliaht olarak belirlenmiştir. Bkz. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazûri, *Ensâbü'l-Eşraf*, (thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996, VI, 266; H. Lammens, "Cabiye", *MEB İslam Ansiklopedisi (İA)*, III, 7.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, Beyrut: Dâru Sadır, 1968, II, 201; V, 30-32.

³ İrfan Aycan, "Mervan I", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 226.

⁴ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1967, V, 537.

⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, V. 31.

⁶ Cahiz, *Resailü's-Siyasiyye*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, t.y., s. 42; Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, (thk. Ali Şiri), Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982, XVI, 313.

sorulmaya ve cevaplar aranmaya çalışılacaktır. Çalışmada Halid b. Yezid üzerine yoğunlaşmaya, ön plana çıktıkları ölçüde ailesinden bahsedilmeye gayret edilecektir. Bu da onun hayatı, siyasi ve ilmi/kültürel yönü olmak üzere üç ana bölüm üzerinden yapılmaya çalışılacaktır.

1. Genel Olarak Hayatı ve Kişiliği

Halid b. Yezid, kaynaklarda sayısı on altı veya on yedi olarak verilen Yezid'in çocukları içerisinde Muaviye'den sonra en büyük olmalıdır. Zira ondan sonra hilafete aday gösterilmiştir. Doğum tarihi konusunda net bir bilgi mevcut değildir. Ona nispet edilen eserlerin kendisine ait olup olmadığı konusunda önemli bir kıstas kabul edilen ölüm tarihi konusunda ise tahmin edileceği üzere rivayetlerde bir ittifak yoktur. Cahiz ölüm tarihini H. 90⁷; İbn Hallikan H. 85⁸ yılı olarak kaydetmektedir. Fuad Sezgin ise Stapleton'un Halid'in 102 yılında hayatta olduğuna dair ifadesini kabul etmektedir.⁹ Bazı kaynaklar onun sahâbî olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Genel kanı ise ikinci derece tabiin muhaddislerinden olduğu yönündedir.¹¹

Hakkındaki rivayetler onu, yaşadığı devirde Kureyş'in önde gelen şahsiyetleri arasında, hazırcevap, fasih ve belîğ konuşabilen¹² cömert, zeki, hoşgörü sahibi ve asil bir kişi olarak tavsif etmektedir.¹³ Her ne kadar hilafeti kaybetmesinden ve "kendine fayda getirmeyen ilimlerle" uğraşmasından dolayı yer yer kınanmış olsa da onun şiir ve ilimler konusunda ailesinin övünç kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁴ Hilafet üzerindeki iddiasını kaybettikten sonra ait olduğu hanedanın "asaletini" taşıdığı anlaşılan Halid, Ümmü Gülsüm bt. Abdullah b. Ca'fer, Amine bt. Said b. el-As ve Remle bt. Zübeyr b. Avvam gibi devrinin soylu kadınlarıyla evlilikler yapmıştır. Sonuncusu ile yaptığı evlilik konusunda halife Abdülmelik b. Mervan¹⁵ ve onun Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un eleştirilerine maruz kalmıştır. Haccac, 'babasıyla hilafet

⁷ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi Cahiz, *Kitâbü'l-Hayevan*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, VII, 452; Ebû'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y., VII, 3197.

⁸ Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman [mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan*, (thk. İhsan Nas), Beyrut: Dâru Sadır, 1900, II, 226.

⁹ Fuad Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi: es-Simya - ve'l-Kimya - en-Nebat - ve'l-Felaha hatta nahve 430 h*, (çev. Abdullah b. Abdullah el-Hicazi), Riyad: Câmîatü'l-Melik Suud, 1986, IV, 184.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maarif*, (thk. Servet Ukaşe), Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-amme li'l-kütüb, 1992, 221, 358.

¹¹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1952, III, 357; Mustafa Öztürk, "Muhaddislerin Felsefi İlimlere Bakışları ve Filozof Muhaddisler (Hadis İlminde Yeni Bir Kavram Denemesi)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, (2007), 72.

¹² Taberi'deki rivayet onun Şam'daki karışıklık sırasında (Ceyrunu'l-evvel) misli görülmemiş bir konuşma yaparak insanları sakinleştirdiğinden bahsetmektedir. Bkz. Taberi, *Tarih*, V, 533

¹³ Cahiz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 2002, I, 267; Belazürî, *Ensâb*, V, 387; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*. (thk. Muhammed Abdülkadir), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, VI, 236.

¹⁴ Cahiz, *Resail*, s. 42.

¹⁵ Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdi Müberred, *el-Kamil [fi'l-edeb]*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1997, I, 273.

konusunda savaşı ve kendisine denk olmayan birinin kızını almasına hayret etmiş ve Halid'e bunu kendisine danışmadan yaptığı için eleştirilerini ileten bir elçi göndermiştir. Halid'in, babasının valisine karşı muhtemelen hissettiği üstünlük ve "asalet" hissini onun verdiği cevaptan anlayabiliyoruz. Ona göre bu çekişme Kureys'in, kendi arasında yönetim konusundaki mücadelesidir ve valinin bu konuda söz söylemeye hakkı yoktur. Denklik konusunda ise hazırcevaplığına ve kısmen de muttakiliğine örnek sayılabilecek şekilde Avvam'ın Rasûlullah'ın halası Safiyye ile ve Rasûlullah'ın da Hz. Hatice ile evliliğini örnek göstererek Kureys arasındaki evliliklere karışmamasını ifade eden sert bir cevap vermiştir.¹⁶

Hakkındaki rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Halid, sosyal hayatın içerisine çok fazla dalmamaya, çok fazla konuşmamaya özen gösteren biridir.¹⁷ Bu özelliği kaynakların da yaptığı üzere hem onun muttakiliğine bağlanabilir, hem de veliahtlık hakkının yenmesinden sonra aktif siyasi hayattan çekilip insanlardan uzaklaşması olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte onun, halifenin yanında önemli bir yeri olduğu da rivayetlerin bize sunduğu bilgiler arasındadır. Dedesi Muaviye gibi kudretli bir yönetici portresi çizmeyen Halid b. Yezid, hilafet konusundaki isteksizliği veya çaresizliği sonrası hayatı itibarıyla Hz. Hasan'a benzetilebilir. Yönetime dair bir iddiası yoktur ancak geçmişte mülkü elinde bulundurmuş bir ailenin hâlihazırdaki temsilcisi olarak toplumda önemli sayılabilecek bir yerdedir.

Onun bazı hadiseler karşısında duygusal tepkiler verdiği de bilinmektedir. Bu yönü itibarıyla Hz. Ali için yapılan değerlendirmeleri hatırlatmaktadır. Halid, "fasih konuşma, cesaret ve soy bakımından üstünlük" gibi bir Arabı toplum içerisinde "üstün" kılan özelliklere sahiptir. Bununla birlikte siyasetin hızlı işleyişinin gerisinde kalmıştır. Böylece, dedesi Muaviye'nin Hz. Ali ve Hz. Hasan karşısında elde ettiği üstün pozisyonu, kendi aleyhine Mervan b. Hakem ve sonrasında Abdülmelik b. Mervan'a kaptırmıştır. Halid b. Yezid bu yönüyle kardeşi Muaviye b. Yezid'e benzemektedir. Bu sebeple babaları Yezid b. Muaviye'nin halefleri hususunda kendi babası kadar hassas davranmadığını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır. Bu yönüyle Halid'in İbn Haldun'un "asabiye", Frankfurt tarih felsefesi ekolünün ise "tutku" veya "otorite tutkusu"¹⁸ olarak tanımladığı yönetme arzusundan yoksun oluşunu veya rakiplerine göre daha az sahip olduğunu söyleyebiliriz. Halid b. Yezid Hıms'ta vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹⁹

2. Siyasi Hayatı

Halid b. Yezid'in siyasi alandaki silik görünürlüğü H. 64 yılında gerçekleşen Câbiye toplantısıyla başlar. Bu toplantıdan sonra merkezinde Mervan b. Hakem, Abdülmelik b. Mervan, annesi Fahite, Kelb kabilesinden dayılarının bulunduğu düşük

¹⁶ Belazüri, *Ensâb.*, V, 386; Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahani, *Eğani*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1927, XVII, 343.

¹⁷ İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 313.

¹⁸ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Ankara: İnkılap Kitabevi, 2006, s.228.

¹⁹ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Camiü'l-Mesail*, [y.y.]: Dâru Alemi'l-Fevaid, 2001, IV, 156.

tempolu, aktiviteden ziyade beklentilerin yön verdiği siyasi hiciv ve ta'riz diyaloglarıyla süslü bir siyasi hayatın sahibidir.²⁰ Abdullah b. Zübeyr'in güçlü hareketi karşısında Emevî ailesinin yönetime dair umudu, genç bir delikanlı olan Yezid'in büyük oğlu Halid b. Yezid'e bağlıdır. Genç birinin yönetici olmasına alışık olmayan Arap siyasi geleneği bu durumda Amr b. Said'in ağzından kendini ifade eder. O, "insanlar şu delikanlıya(çocukcağıza) umut bağladılar" şeklinde bu durumun çaresizliği üzerinden Mervan b. Hakem'i ikna etmeye çalışmaktadır.²¹ Belazüri'de geçen bir rivayet de aynı bağlamda değerlendirilebilir. Burada da Halid b. Yezid'i işaret eden bir kabile lideri, ona biate meyleden kişiyi (Dahhak b. Kays el-Fihri) "çocuk ve tecrübesiz" birine biat etmekle suçlamaktadır.²²

Halid b. Yezid, Câbiye öncesinde Yemenli/Kelbiler'in etrafında toplandıkları halife adayıdır. Aynı şekilde Halid de savaşlarda onlarla birlikte.²³ Onların bu sıkı birlikteliği, Kuzaa kabilesinin bir süre sonra Kahtanilere nisbet edilmesiyle²⁴ sonuçlandığına dair rivayetlerin sebebi olarak gösterilecektir. Belazüri'de geçen rivayete göre Kelbiler'in Yezid'e duydukları bağlılık onun ölümünden sonra Halid'e bağlılık şeklinde tezahür etmektedir.²⁵ Bu bağlılık hem akrabalıklarına hem de menfaatlerini, iktidarı Yezid'in devamı olacak birinin üstlenmesinde görmelerinden dolaydır. Babasının yanında kendilerine atfedilen değeri aynı şekilde bulmayı ümit etmektedirler. Bununla birlikte onun tecrübesizliği ve işlerinde sürekli acemice davranabilme ihtimali de²⁶ Halid'e olan zayıf temayül karşısında Mervan b. Hakem'de ortaya çıkan yaş ve Kureyş tecrübesi, yönetim işinin düzene kavuşması ümidinin kuvvetliliğini iyice beslemiş oluyordu. "Yaşlıyı bırakta küçüğe mi biat edeceğiz²⁷" şeklinde sonra eren ve uzun açıklamalar içeren tartışmalar yapılmaktadır. Rivayetler Halid'in 'uykulu bir biçimde bu ciddi meseleleri tartışan topluluğun içerisine çıktığını', buna karşın Mervan b. Hakem'in o sırada Kur'an okuyor olduğunu, bunda bu mecliste yaşlı olanın seçilmesine bir sebep daha eklediğini belirtmektedirler. Dolayısıyla bu seçimi sonuçlandıran sembol sahnelerden biridir.²⁸ Bu rivayet büyük olayları küçük sebeplere bağlayan klasik tarih anlatım şekline uymakta²⁹ ve doğası itibariyle yeni halifenin seçiminde ne kadar isabetli davranıldığını ifade için kurgulanmış gibi durmaktadır. Destekçilerinin liderlerinden biri ise halifeye biat sonrası Halid'e, "yaşının gençliği insanların sana karşı çıkmasına sebep oldu" diyerek

20 İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 31; Belazüri, *Ensab*, V, 363.

21 Taberi, *Tarih.*, V, 541.

22 Belazüri, *Ensab.*, VI, 265.

23 İsfehani, *Eğani*, XVII, 350.

24 Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997, II, 102.

25 Belazüri, *Ensâb*, VI, 265.

26 Belazüri, *Ensâb*, VI, 267

27 Belazüri, *Ensâb*, VI, 267.

28 Belazüri, *Ensâb*, VI, 260.

29 Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 39.

bir nevi mazeret bildirirken Halid ise “aksine benim bu işe güç yetiremeyeceğime inandınız” şeklinde cevap vermiştir.³⁰

Mervan b. Hakem’e bu toplantıda halife olarak biat edilmiştir. Halid b. Yezid ise ikinci veliaht olarak belirlenmiştir. Onun veliahtlığı Yemeni grubun Mervan b. Hakem’e destek için şart koştuğu koşullardan biridir.³¹ Bununla birlikte veliaht seçilmesi onu destekleyenlerin yeni halifeye karşı bir harekete girişmelerine engel olma amacını da taşımaktadır.³² Mervan b. Hakem kendisine yapılan tavsiyelere de uyarak Halid’in annesi Fâhite bt. Ebu Hâşim b. Utbe ile evlenmiştir. Rivayetlere bakacak olursak mezkûr halifenin sonu; kendine, dolayısıyla oğluna alenen yapılan hakareti kaldıramayan bu kadının elinden olmuştur.³³ Klasik tarihçilerimizden ve çağdaş araştırmacılarından bir kısmı bu evliliğin Halid’i kontrol altında tutmak için yapıldığını düşünmektedirler.³⁴ Bu durum İslam tarihinde sıkça rastladığımız bir gelenektir. Düşman veya muhalif taraflar evlilik yoluyla oluşan sıhriyet ile aralarında dostluk ve yakınlık tesis ederler. Bu var olan genel uygulama ve kabuldür. Ancak Halid’in annesinin Mervan b. Hakem ile evliliği klasik kaynaklarda onun küçük düşürülmesine sebep olarak sunulmuştur. Örneğin Taberi’de “onun annesini nikâhla, böylece itibarı düşmüş olur ve hilafeti istemez³⁵” veya “annesini nikahla, böylece kontrolün altında olur³⁶” şeklindeki tavsiyeler buna işaret etmektedir. Aynı şekilde “yönetim hakkına sahip çıkmadın” şeklindeki eleştirilerle birlikte annesinin Mervan b. Hakem tarafından nikâhlanması da onun için küçük düşürücü bir olay olarak kendisine hatırlatılmıştır. Hatta bir rivayete göre cesurca mücadele ettiği bir savaştan, kendisini bu konuda kaba biçimde ayıplayan bir şiir duyması üzerine ayrılmıştır.³⁷ Kaynaklar bunu halifelerin, seleflerinin çocuklarını küçük düşürmek için uyguladıkları bir şey olduğunu kaydederken buna sadece Halid b. Yezid’in annesini ve Mervan b. Hakem’i örnek verirler.³⁸

Halid b. Yezid her ne kadar halife seçilemese de onun bir önceki halifenin kardeşi ve onun selefinin de oğlu olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu, etrafında belli güç merkezlerinin oluştuğunu işaret eden rivayetlerden de anlaşılmaktadır. “Yevmu Ceyrun” olarak adlandırılan ve Abdullah b. Zübeyr’in Dımaşk’a vali olarak görevlendirdiği Dahhak b. Kays el-Fihri tarafından hapse atılan bazı şahısları yanındaki Kelb kabilesi ile birlikte hapisten çıkarabilmesi onun temsil ettiği gücü göstermesi bakımından önemlidir.³⁹

³⁰ Taberi, *Tarih*, V, 537.

³¹ Taberi, *Tarih*, V, 544.

³² Muhammed Abdülkadir Hireysat, “Halid b. Yezid b. Muaviye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 293.

³³ Belazüri, *Ensâb*, V, 363.

³⁴ Hireysat, *Halid b. Yezid*, s.293.

³⁵ Taberi, *Tarih*, V, 610.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 38; Taberi, *Tarih*, V, 541.

³⁷ Belazüri, *Ensab*, VII, 376; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, IV, 108.

³⁸ (Yazarı Bilinmiyor), *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbasiyye*, (Abdülazîz Duri: thk. Abdülcebbar Muttalibi), Beyrut: Dârü't-Talia, t.y., s. 139.

³⁹ Bkz. Belazüri, *Ensab*, VI, 265.

Halid b. Yezid hakkındaki rivayetlere bütüncül bakıldığında, onun Câbiye sonrası çıkan kararı istemeyerek de olsa benimsediği görülmektedir. Mercî Rahit savaşında önemli herhangi bir görev aldığına dair kaydın bulunmaması hem tecrübesizliğine hem de küskünlüğüne yorumlanabilir. Ayrıca Amr b. Said'in bu savaş sırasında ordunun sağ kanadının komutasını üstlenmesi⁴⁰ onun daha sonra neden öldürüldüğü konusunda ipucu vermektedir. Câbiye sonrası halife onu (Halid) veliahtlıktan azletmiştir. Kaynaklarda birebir bu olayın ayrıntılarına rastlamıyoruz ancak iki taraf arasında gerginlik olduğunu ima eden diyaloglar var olan memnuniyetsizliği göstermesi bakımından önemlidir. Mervan b. Hakem'in, annesi üzerinden ona hakaret ettiği diyalog bunun bariz örneklerindedir.⁴¹ Rivayetlere konu olan sayıdan çok daha fazla olması muhtemel olan bu diyaloglarla Halife, önde gelen güç odaklarının nazarında onun nüfuzunu kırmayı amaçlamıştır. Kaynakların bu konuda aktardığı rivayetlere itimat edecek olursak onun Mervan b. Hakem'e galip geleceğine dair bir umudu daima içinde taşıdığını söyleyebiliriz. Böylece o *Süfyânî* soyundan birinin yönetimi ele geçireceğine dair halk arasındaki beklentinin ilk tohumlarını atan kişi olarak gösterilir.⁴² Bu konuya ileride değineceğimizden burada bununla yetiniyoruz.

Abdûlmelik b. Mervan dönemindeki Halid b. Yezid, beklentilerden farklı olarak hilafete yakın ve onun hizmetinde görünmektedir. Bazı kaynaklarda onun, Abdûlmelik'in yanındaki öneminden bahsedilmektedir⁴³ ve bu İslam tarihi boyunca muhalefet-iktidar ilişkileri bakımından sıkça tekerrür eden bir durum değildir. Rivayetlerin birçoğunun belirttiğine göre o Abdûlmelik'in danışmanı mesabesinde. Bu, siyaseten iddiasız bir konuma düşürülmesinden sonra gerçekleşmiş olabilir. İbn Sa'd'ın, Halid'in "korku ve ümit" arasında bir durumda halifenin yanında bulunduğu⁴⁴ dair ifadesi rivayetler üzerinden yaptığı bir yorum olmalıdır. Bu, kaynaklardaki anlatımın bütününden çıkan sonuçtur ve mantıksal beklentinin çözümü de müellifin bu ifadesi istikametindedir.

Abdûlmelik döneminde Hıms valisi olarak görevlendirilen Halid, Züfer b. Haris'e karşı halifenin yanında Kelb kabilesinin arasında savaşmış ve önemli başarılar göstermiştir.⁴⁵ Hıms valisi olarak Câbiye toplantısında görevlendirildiğine dair de rivayet vardır.⁴⁶ Bazı rivayetler bu savaşta Amr b. Said'in orduyu terk ettiğini de belirtmektedir.⁴⁷ Bu durum her iki veliahdın kıyas edilmesi ve iktidara yönelik tutumlarının anlaşılması bakımından önemlidir. Kimi rivayetlerde Abdûlmelik'in

40 Taberi, *Tarih*, V, 537.

41 Cahiz, *Resail*, I, 420; Belazuri, *Ensab*, V, 363.

42 İsfehani, *Eğani*, XVII, 341; İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3184.

43 Ebû Bekr Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Sehl Samerri Haraiti, *İ'tilalü'l-Kulub*, (thk. Hamdi Dimerdaş), Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2000, I, 148.

44 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 227; Abdûlmelik yönetiminden çekindiği için onlar gibi ipekli kumaş giydiğine dair rivayeti de onun karşı taraftan çok fazla emin olmadığına işaret sayılabilir. Bkz. Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi Fesevi, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Tarih*, (thk. Hamdi Dimerdaş), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981, II, 365.

45 Belazûri, *Ensab*, VII, 45.

46 Taberi, *Ensab*, V, 537.

47 İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3184.

onun atıyyesini kestiğine dair bilgiler⁴⁸ bulunsa da bu genel çerçeveye oturmayan malumat arasındadır. Amr b. Said ve Abdülmelik arasındaki tartışmalarda da o, hilafetin tarafını tutmaktadır ve bu yüzden ma'zûl veliaht tarafından eleştirilmektedir.⁴⁹

Abdülmelik döneminde Halid halk ile yönetim arasında bir çeşit arabulucu gibidir.⁵⁰ Üst kademelere ulaşamayan/korkan kişiler onun vasıtasıyla hilafetin merkeziyle iletişim kurabilmişlerdir. Abdülmelik'in en büyük düşmanlarından biri Mus'ab b. Zübeyr, ölmek üzere iken Halid b. Yezid'i aracı kılarak malları ve çocukları konusunda Abdülmelik'ten eman istemiştir.⁵¹

Halid b. Yezid'in, Halifenin yanında itibar gördüğünü destekleyen ve önemli işlerde ona danıştığını ifade eden başka rivayetlere de sahibiz. Bizans kralı ile sikkeler üzerindeki yazılar konusundaki tartışmalar üzerine Abdülmelik'e "Bizans paralarının dolaşımını yasaklayıp yeni para bastırmasını" söyleyen⁵², İbnü'l-Eş'as isyanı⁵³ ve Amr b. Said'in öldürülme kararı sırasında fikri sorulan⁵⁴ kişi Halid b. Yezid'dir. Garip görünen onun kendisi gibi veliahtlıktan azledilen Amr b. Said'in öldürülmesi konusunda Abdülmelik'le aynı görüşte olmasıdır.

Halid b. Yezid'in kayınpederi olan⁵⁵ Abdülmelik b. Mervan'la ilişkisi, aralarında geçen konuşmaları konu edinen rivayetlere bakacak olursak tamamen güvenin hâkim olduğu bir ilişki de değildir. Bu anlatımlarda Abdülmelik "gücün ve şiddetin cazibesine kapılmış" gibi görünürken, Halid "hakkaniyetin, adaletin ve ölçülü davranışın" tarafıdır. Abdülmelik bir konuşmasında onu "ne mal ne de onu destekleyecek kabile sahibi olmayan" anlamına gelen bir deyimle⁵⁶ tahkir ettiği zaman dedeleri Ebu Süfyan b. Harb ve Utbe b. Rebia ile övünmüş ve halifeyi Rasûlullah zamanında Tai'fe sürülmüş olan Hakem b. Ebi'l As ve onunla birlikte olan Mervan b. Hakem'in durumunu hatırlatarak hicvetmiştir. Halid'i tahkir amaçlı bu söz, yaklaşık kırk yıl sonra Mervan ailesine mensup bir asker tarafından onun torununa da aynı amaçla söylenmiş; ancak karşılığı bu askerin halife Hişam tarafından ordudan atılması olmuştur.⁵⁷

Onun Abdülmelik'in şiddetli Irak valisi Haccac'a olan soğuk ve icraatlarını onaylamayan yaklaşımı devrin yönetimi ile her bakımdan uyuşmadığını gösteren işaretler arasındadır. Kaynaklarda onun Haccac'a "nereye kadar bu öldürmeler, bu

48 İbn Abdirabbih, *İkdü'l-ferid*, II, 26.

49 Belazüri, *Ensab*, VII, 376.

50 Bkz. Belazüri, *Ensab*, VII, 377.

51 İsfehani, *Eğani*, XIX, 7; İbn Asakir, *Tarih*, LVIII, 115;

52 Belazüri, *Fütuhu'l-Büldan*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1988, s. 257; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, I, 296.

53 Belazüri, *Ensab*, VII, 321; Taberi, *Tarih*, VI, 339.

54 Belazüri, *Ensab*, VII, 376.

55 Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib İbn Ümeyye b. Amr el-Haşimi el-Bağdadi, *Kitabü'l-Muhabber*, (Tsh. Ilse Lichtenstadter), Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, t.y., s. 59; Belazüri, *Ensab*, VII, 195.

56 لا في العير ولا في النغير : Ticaret ve savaşçılıkta önde gelen bir soya sahip olmamak anlamında da tercüme edilebilir.

57 Belazüri, *Ensab*, V, 363.

haddi aşmalar” şeklinde eleştiriler yönelttiği kaydedilmektedir.⁵⁸ Aynı şekilde o, bu valinin Abdullah b. Ca’fer’in kızıyla evlenmesini de uygun bulmamış ve halife vasıtasıyla evliliğin sona ermesine muvaffak olmuştur.⁵⁹ Abdülmelik b. Mervan, Halid b. Yezid ve ailesini önemli bir potansiyel muhalif olarak görmüş olmalıdır ki ölüm döşeğinde oğlu Velid’e ettikleri biat konusunda yeniden teminat aldığı kişiler arasında Halid’in oğlu Abdullah da vardır.⁶⁰ Bu muhalefet fikri ve potansiyeli onun soyu ile birlikte devam etmiş ve yer yer fiilî isyanlar şeklinde ortaya çıkmıştır.⁶¹

3. İlmî ve Kültürel Kişiliği

Kaynaklar Halid’in ilmi ve kitapları seven bir kişiliğe sahip olduğunu söylemektedir.⁶² Bu merakı hem dini hem de akli ilimler konusunda olmalıdır ki onu Mücahid’le Kur’an konusunda müzakere yaparken görüyoruz.⁶³ Ayrıca ilmi kişiliği dolayısıyla Tabiîn neslinin önemli müfessirlerinden İkrime’yi övücü sözler kullanmış⁶⁴ ve onu satan sahibinden satın almak istemiştir.⁶⁵ Dini ilimler konusundaki rağbetinin yanında hocası olduğu söylenen ve “kendisine kimya/simya ilmini öğreten” Rahip Maryanus’a da her yıl hediyeler vermekle⁶⁶ bu yöndeki meylini göstermektedir diyebiliriz. Onun simyayı öğrenme isteğinin hilafeti elde etmek için mali kaynak bulma amacıyla olduğu da belirtilmektedir.⁶⁷

Kaynaklar Halid’i Arapça’ya, Yunanca ve Kıptice’den ilk tercümeleyen kişi olarak sunarlar. Bu konudaki en eski kayıt Cabir b. Hayyan’ın (ö: H.200) “Sırrü’l-esrar” adlı eserindedir.⁶⁸ Daha sonra Cahiz (ö. H. 255), Belazüri (ö. H. 279), Mes’udi (ö. H. 345), gibi kaynaklarda onun Kimya, Astronomi, Tıp gibi ilimlere ilgi duyduğu aktarılır.⁶⁹ Bu konudaki yetkinliğine İbn Asakir’in kaydettiği, Abdülmelik b. Mervan’ın huzurunda suya dair yapılan sohbetinde onun “denizlerden buharlaşan suyun nasıl tatlı hale geldiğini açıklaması ve isterse tuzlu suyu tatlı suya dönüştürebileceğini” söylemesine dair rivayeti bir işaret olarak kabul edebiliriz.⁷⁰ İbn Nedim onun Mısır’daki Yunanlı felsefecilerden bir grubu getirterek Kıptice ve Yunanca’dan ‘bir dilden Arapça’ya yapılan ilk tercümeleyen’ yaptırdığını aktarmaktadır.⁷¹ Ptolomeo’ya

⁵⁸ Belazüri, *Ensab*, VII, 216.

⁵⁹ İbn Abdırabbih, *İkdü’l-ferid*, VII, 132.

⁶⁰ İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 128.

⁶¹ Bkz. Dipnot, 100, 101, 102.

⁶² İbn Abdırabbih, *İkdü’l-ferid*, II, 97; İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 304.

⁶³ Ebü’l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1997, s. 419.

⁶⁴ Fesevi, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-Tarih*, II. 8.

⁶⁵ İbn Kuteybe, *Maarif*, s. 455.

⁶⁶ Ebü Musa Cabir b. Hayyan b. Abdullah el-Ezdi Cabir b. Hayyan, *Resailü Cabir b. Hayyan*, (haz. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006, s. 460.

⁶⁷ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 419.

⁶⁸ Sezgin, *Türas*, IV, 181.

⁶⁹ Cahiz, *Resail*, s. 42; Cahiz, *Beyan*, I, 267; Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes’udi, *Mürûcû’z-Zehab ve Me’âdinü’l-Cevher*, (thk. Esad Dağur), [y.y.]: Dârü’l-Hicre, 1988, IV, 169; Belazüri, *Ensab*, V, 360.

⁷⁰ İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 313.

⁷¹ İbnü’n-Nedim, *Fihrist*, s. 303; Benzer ifadeler için bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü’z-Zünun an Esami’l-Kütübi ve’l-Fünun*, Bağdat: Mektebetü’l-Müsenna, 1941, I, 676; II, 1526.

atfedilen astrolojiye dair *Kitabü's-semere* adlı eser⁷², Ehrun b. Ain'e ait tıbbi dair Süryanice bir eser onun teşvikiyle çevrilen kitaplar arasında zikredilmektedir.⁷³ İbn Nedim bu mütercimler arasında Stephanos adında birini de ismen zikretmektedir.⁷⁴ İbn Hallikan onun ilimlerdeki hocasının Rahip Maryanus⁷⁵ olduğunu ve hocası ile aralarında geçen ilmi diyaloglarını içeren üç risalesi olduğundan bahseder ki bunların yalnızca Latince tercümeleri günümüze ulaşmıştır.⁷⁶ İbn Nedim Halid b. Yezid'e ait birçok risale ve kitap olduğunu kaydetmekte ve şiirlerini içeren elli varak gördüğünü söylemektedir.⁷⁷ O, eserleri arasında *Kitabu'l-hararat*, *Kitabu's-sahifeti'l-kebir*, *Kitabu Sahifeti's-sağir* ve simya konusunda oğluna yaptığı vasiyeti konu edinen kitapları zikreder.⁷⁸ Fuad Sezgin ise ona ait eserlerin listesini şu şekilde sunar⁷⁹:

- Divanu'n-nücum ve Firdevsü'l-hikme
- Risale (Kimya'ya dair)
- Risale fi San'ati's-şerife
- El-Kasaid fi'l-kimya
- Kasidetü Kimyai
- Manzume fi'l-kimya
- Vasiyyetü li-veledihi
- El-Kavlu'l-müfid fi Sınati'l-ilahiyeti
- Kitabu'l-üstükus
- Hamsu Kasaid

Bu eserlerin ona ait olduğu konusundaki tespitler İbn Hallikan ve İbn Nedim'in kayıtlarına ve bu risalelerde verilen bilgilere dayanmaktadır. Kimi araştırmacılar bu eserlerin ona ait olduğu konusunda oldukça şüphelidirler ve bunu kabul etmemektedirler. Bununla birlikte genel kabul bu eserlerin ona ait olduğu yönündedir.⁸⁰ Doğrusu tercümelerin ilk adımları olarak nitelenecek hareketlerin Muaviye'nin Şam valiliği döneminde başladığını göz önüne alırsak⁸¹ Halid b. Yezid'in yaşadığı dönemde bu hareketlerin ona isnâd edilen ölçüde bir nevi ivme kazanmış

⁷² Mahmut Karakaş, *8. yüzyıldan 19. yüzyıla Müslüman bilim adamları*, İstanbul: Mostar, 2009, s.108. Burada yazar, Halid'e Avrupa'da "Calidrex Aegyptorum" denildiğini belirtmektedir. Kaynağı belirtilmeyen bu bilgiyi herhangi bir yerden teyit edemediğimiz için metin içerisinde kullanmadık. İbnü'l Kifti H. 435 yılında Kahire'de Hizantü'l-Kütüb'de üzerinde "Emir Halid b. Yezid'den alınmıştır" yazan, Batlamyus işi bir bakır küre gördüğünü ve üzerinden 1250 yıl geçtiğini hesap ettiklerini anlatan birinin anlatımını ondan dinlemiş olarak nakletmektedir. Bkz. Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıfti, *Tarihü'l-Hükema*, (thk. İbrahim Şemsüddin), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005, s. 321.

⁷³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*, (çev. Abdurrahman Aliy), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, I, 4.

⁷⁴ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 304; Sezgin, *Fihrist*, s. 159.

⁷⁵ Maryanus, Roma'dan İskenderiye'ye gelmiş ve Halid'le Kudüs civarında karşılaşmıştır. Bkz. Sezgin, *Türas*, IV, 182.

⁷⁶ İbn Hallikan, *Vefeyât*, II, 224; Sezgin, *Türas*, IV, 182.

⁷⁷ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 419.

⁷⁸ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 419.

⁷⁹ Sezgin, *Türas*, IV, 183.

⁸⁰ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Fuat Sezgin, *Türas*, IV, 181-185.

⁸¹ Simyacı Zosimos'un simyaya dair bir eserinin H.38 yılında tercümesi yapılmıştır. Bkz. Sezgin, *Bilim ve Teknik*, I, 3.

halinin oluşmasını kabul etmek güç değildir. Aynı yaklaşım üzerinden, yani dönemin genel şartları itibariyle konuyu ele alan İbn Haldun da bu dönemi, “tabiiyyat ve tıbbı dair eserlerin henüz ortaya çıkmadığı” bir dönem olarak görmekte ve Halid’in Arap ırkından olmasını onun bedâvete daha yakın olmasını gerektirdiğinden ilim ve sanatlardan uzak olmasının daha doğru olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Halid’e nisbet edilen bu ilmi faaliyetler muhtemelen bir isim karışıklığından kaynaklanmaktadır.⁸² Bugün gelinen nokta ile bu kabulün zayıflığı ortadadır.

Halid b. Yezid’in Mısır’da⁸³ ve Beytül-Makdis’te⁸⁴ bulunuşu, ayrıca Hristiyanlığın kadim bir merkezi olan Hıms’ta⁸⁵ valilik yapması onu “Hristiyan ruhbanlığı ile arasında sıkı bir birliktelik olan’ simya”⁸⁶ ve diğer akli ilim sahipleriyle tanıştırmış olabilir. Ona nisbet edilen risalelerde kendisine “emir” olarak hitab edilmesi⁸⁷ ayrıca klasik kaynaklarımızda yer bulan onun Hristiyan din adamlarıyla karşılaşmaları ve bazı konular üzerinde tartışması⁸⁸ erken dönemde akli ilimlerle ilgili mesaisine kapı aralama ihtimaline işaret sayılabilir.

Cahiz her ne kadar onun Emevî soyu için vakıf olduğu ilimler dolayısıyla bir övünç kaynağı olduğunu⁸⁹ söylese de, oldukça fazla sayıda rivayet ‘bu konuda vaktini boşa harcadığı; değerli olanı yitirip değersiz olanın peşinde koştuğuna’ dair kınama ve ayıplamaları bize aktarırlar. Bu, salt ilimlerle meşgul olma konusunda yapılmış bir değerlendirme değil, yönetimi elde etme, iktidar olma ile bu tür bilimlerle uğraşmanın birbirinin alternatifi olacak şekilde karşı karşıya getirilip değerlendirilmesidir. Rivayetlerdeki bu ifadeler, Emevî döneminde Arapların yönetim ve “cihad” dışındaki uğraşlara bakışını ifade eden anlayışın kristalize sonuçlarıdır. Bunun yanında onun henüz sihirle iç içe olan bir bilim üzerine yoğunlaşması, daha sonraki dönemlerde kimyanın ulaştığı noktadan, -simyanın hakikatinin olmadığı anlaşılınca- geriye doğru bir okuma şeklinde rivayetlere yansımış da olabilir. Bu tür ifadeleri Eğanî⁹⁰, İkdü’l-ferid⁹¹, el-Muntazam⁹² gibi birçok kaynakta görebilmekteyiz. Aynı şekilde İbn Teymiye de Simya’nın boş bir uğraş olduğunu belirtir ve Peygamberler veya sahabîlerden hiç kimsenin bununla uğraşmadığını vurgular. Halid b. Yezid’e gelince o, görüşüne itibar edilen ve Müslümanların din konusunda takip ettikleri biri değildir,

⁸² Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1983, II, 1235-1236; Abdullah Hicazi, “Emir Halid b. Yezid b. Muaviye el-Emevi”, *Mevsuatu A’lami’l-Ulema ve’l-Üdeba’l-Arab ve’l-Müslimin*, Beyrut: el-Munazzamatü’l-Arabiyye li’t-Terbiye ve’s-Sekâfe ve’l-Ulum, 2004, II, 350.

⁸³ Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdila’la Sadeî İbn Yunus, *Tarihü’l-Misriyyin*, Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001, II, 73; Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub Kindi, *el-Vülat ve Kitâbü’l-Kudat*, Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003, s. 34.

⁸⁴ Fesevi, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-Tarih*, I, 571.

⁸⁵ Robert Mantran, “Humus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 371.

⁸⁶ Sezgin, *Türas*, IV, 183.

⁸⁷ Ahmad Y. al-Hassan, “The Arabic Origin of Liber de Compositione Alchimiae”, *history-science-technology.com*, (erişim: 07/05/16)

⁸⁸ İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 306-307

⁸⁹ Cahiz, *Resail*, I, 42.

⁹⁰ İsfehani, *Eğanî*, XVII, 341.

⁹¹ İbn Abdirabbih, *İkdü’l-ferid*, IV, 108.

⁹² İbnü’l-Cevzi, *Muntazam*, VI, 238.

ona göre -eğer rivayetler doğruysa- diğerlerinin aldandığı gibi Halid de bu konuda aldanmıştır.⁹³

Halid b. Yezid'in erken dönemde simya ve astroloji ile uğraşması ölümünden sonra üzerine birtakım özellikler izafe edilmesine sebep olmuştur. Birçok rivayette onun Kur'an'ı ve "kadim kitapları" veya "Tevrat'ı" okuduğuna⁹⁴ Araplar'ın ve Acemler'in ilmini bildiğine⁹⁵ dair kayıtlar vardır. Hatta onun Hıms'ta inşa ettiği evini bu kadim kitaplardan okuduğu bilgiler sayesinde yaptığı da düşünülmektedir.⁹⁶ Kadim kitaplar, simya ve astroloji üçlüsünü bünyesinde birleştiren karakterin bir süre sonra rivayetlerde gelecekte haber veren, bir kurtarıcıyı vâd eden birine dönüştürülmesi kaçınılmaz gibi olmuştur. Üstelik Halid'in, dolayısıyla da ailesinin elinden yönetim hakkı, "haksız" biçimde alınmıştır. Bütün bunlar Cabirî'nin deyişiyle "mitolojik nitelikli ideolojik muhalefetin⁹⁷" dışavurumu olan *Süfyânî* inancını doğurmuş gibi görünmektedir. Çünkü bu beklentinin temel öğeleri olan unsurlar "mazlumiyet", "beklenti" ve "gizli ilim"⁹⁸ Halid'in çevresinde bütünüyle teşekkül etmiş oluyordu.

Nitekim rivayetler onun "ilmu'l hadasân" yani yıldızların konumundan, gerçekleşecek olaylara dair hüküm çıkarma konusunda bilgin olduğu ve bunu da Ka'bu'l-Ahbâr'dan öğrendiği belirtilmektedir.⁹⁹ Kadim kitapları okuyabilme ifadesinin biyografisinde müphemlik bulunan, geleceğe dair haberler verdiği iddia edilen kişiler için kullanılan bir etiket olduğunu ifade edebiliriz. Bu bilinçli bir kasıttan ziyade insan zihninin gayri ihtiyari bir yönelimi addedilebilir.

Böylece onda Yahudilik ve Yunan geleneği üzerinden gelen iki akımın birleştirildiği varsayımını kabul edebiliriz. Eğer Yemenli kabilelerin İslam öncesi "eski inançlarının" "mehdi" inancını beslediği düşüncesini¹⁰⁰ kabul edecek olursak Halid'i destekleyen Yemenli grupların zihninde Halid tarafından ortaya atılmış veya daha sonra ortaya çıkmış bu fikrin bir tür hermetik inanca dönüşmesi şaşılacak bir şey gibi görünmese gerektir. Bu da yukarıda belirtilen "*Süfyânî*" inancıdır. Bu fikrin kendisi tarafından ortaya atıldığına dair rivayetler¹⁰¹ Halid'in Yunan Hermetik düşüncesini, Hermes'in Grekçe eserlerinden yaptığı birebir alıntılarla Müslüman dünyaya açan kişi

⁹³ İbn Teymiyye, *Mecmuatü'l-Fetava*, (thk. Abdurrahman b. Muhamed b. Kasım), Riyad: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 1991, XXIX, 374.

⁹⁴ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişam*, (thk. Ömer Abdüsselam es-Selami), Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 2000, IV, 69.

⁹⁵ Ebü Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, III, 1238; İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 305.

⁹⁶ İbn Asakir, *Tarih*, XVI, 305; İbn Adim, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3187.

⁹⁷ Cabiri, *Siyasal Akıl*, s. 543.

⁹⁸ Cabiri, *Siyasal Akıl*, s. 548.

⁹⁹ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah Zübeydi, *Tabakatü'n-Nahviyyin ve'l-Lugaviyyin*, [y.y.]: Dârü'l-Ma'ârif, 1984, I, 255.

¹⁰⁰ Cabiri, *Siyasal Akıl*, s. 545.

¹⁰¹ Bkz. Dipnot 34.

olarak görülmesi¹⁰² düşüncesiyle de kısmen örtüşmektedir. Bununla birlikte Eğanî müellifi İsfehânî, “*Süfyânî*” ile ilgili haberlerin Muhammed b. Ali b. Hüseyin (Muhammed Bakır) tarafından rivayet edildiğini ve bununla ilgili birçok rivayet bulunduğundan bu “iddiayı” kabul etmemektedir.¹⁰³ İsfehânî burada Emevî soyuna ait bir iddianın Ehli Beyt mensubu bir “imam” tarafından tekrarlanamayacağını imâ etmektedir. Ancak biz “*Süfyânî*” olarak ortaya çıkan, Halid’in Ebu’l-E/Ümeytir lakabını taşıyan torunu Ali b. Abdullah b. Halid b. Yezid’in “Sıffin’in iki kahramanının soyundan gelmekle” övündüğünü¹⁰⁴, dolayısıyla söylem ve eylemlerinde bu iki kuvvetli iddia sahibi soyun hem nesep hem de ideolojik bakımdan nüfuzunu kullandığını ifade edebiliriz. Onun babası (Halid’in oğlu) Abdullah, Ubeydullah b. Abbas’ın kızıyla evlenmiştir ve “*Süfyânî*” bu evlilikten dünyaya gelmiştir.¹⁰⁵ Nitekim onun Abbasi propagandacılarının yaptığı gibi “Muhammed ailesinin rızası için” biat çağrısında bulunduğunu görüyoruz ve Halid b. Yezid’in etrafında bulunan Yemeni grupların bu isyan sırasında da onun soyundan gelen bu şahsa destek verdiklerini müşahade ediyoruz.¹⁰⁶

Süfyânî, Abbasi halifesi Emin döneminde başarılı olmayan bir isyanın lideridir.¹⁰⁷ Kaynaklar bir soyun nisbesi olan bu ismi özelde onun için kullanırlar. Bununla birlikte Emevîlerin bu ailesine mensup kişilerden isyan edenlerin, kaynaklarda *Süfyânî* olarak isimlendirildiğini görüyoruz. Örneğin Seffah döneminde Ziyad b. Abdullah b. Halid’in isyanı¹⁰⁸, veya Ebu Muhammed b. Abdullah b. Yezid b. Muaviye’nin isyanı gibi¹⁰⁹ isyanlar beklenen “Emevîler’in Mehdisi’nin¹¹⁰” ortaya çıkışı olarak görülmüştür.

Süfyânî inancı Emevî taraftarları için “sakladıkları kılıçları emrinde kullanacakları kişiye”¹¹¹ dair bir umut olurken, muhtemelen iktidar çevresi tarafından bir korku ve antipropaganda ile karşılanmıştır. Rasûlullah’a dayandırılan birçok fiten hadisinde *Süfyânî* fitnesine dair bilgiler verilmekte ve bundan sakınılması öğütlenmektedir.¹¹² Ayrıca *Süfyânî*’ye dair rivayetlerde onun Yemenli destekçileriyle birlikte “Kaysi erkekleri öldürüp kadınları esir etmenin” başarıya giden yolda

¹⁰² Mahmut Erol Kılıç, *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), s. 94.

¹⁰³ İsfehani, *Eğanî*, XVII, 341.

¹⁰⁴ İbn Asakir, *Tarih*, XLIII, 27.

¹⁰⁵ Ebû Abdullah Mus’ab b. Abdullah b. Mus’ab Zübeyri, *Nesebu Kureys*, (tsh. E. Levı Provençal), Kahire: Dârü’l-Ma’ârif, t.y., s. 131.

¹⁰⁶ İbn Asakir, *Tarih*, XLIII, 29, 30, 31.

¹⁰⁷ Taberi, *Tarih*, VIII, 415.

¹⁰⁸ Muhtâr b. Tahir Makdisi, *el-Bed’ ve’t-Tarih*, Port Said: Mektebetü’s-Sekafeti’d-Diniyye, t.y., VI, 73.

¹⁰⁹ Taberi, *Tarih*, VII, 444; Ahmed Muhammed Havfi, *Edebü’s-Siyase fi’l-Asri’l-Ümevi*, Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1965. 73.

¹¹⁰ Havfi, *Edebü’s-Siyase*, s. 73, Yusuf Şevki Yavuz, “*İslam İnançında Mehdi*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 371.

¹¹¹ İbn Asakir, *Tarih*, XLIII, 31.

¹¹² Bkz.: Ebû Abdullah Nuaym b. Hammad b. Muaviye Nuaym b. Hammad el-Mervezi, *Kitabü’l-Fiten*, (thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri), Kahire: Mektebetü’t-Tevhid, 1991, I, 9, 55, 94, 202 vd.

vazgeçilmez¹¹³ olduğuna dair yönelimleri *Süfyânî* inancının lehte ve aleyhte taraftarlarını göstermesi bakımından önemlidir. Sonuç olarak bu tür rivayetlerin bize Kaysi/Kelbi çatışmasının pratik ve nazari plandaki tezahürlerini göstermektedir şeklindeki bir yorum kolaylıkla yapılabilir görünmektedir.

Sonuç

Halid b. Yezid İslam tarihinde ilk kez Yunan kaynaklarının Arapçaya tercüme edilmesine öncülük eden kişi olarak kabul edilmektedir. Tıp, Simya ve Astronomi'ye dair bu eserlerin tercümesinin yanı sıra bizzat kendi bu ilimlerle meşgul olmuştur. Simya/kimya konusunda Latinceye tercüme edilen birtakım risaleler ona isnâd edilmektedir. Onun bilimsel faaliyetleri günümüzde birçok araştırmacı tarafından tartışılmış, lehte ve aleyhte görüşler serdedilmiştir. Kendinden önce bu tür bilimsel faaliyetlerin ilk adımlarının atıldığı düşünülürse, onun bu silsilenin devamı noktasında böyle çalışmalara ön ayak olduğunun düşünülmesi tarihi bağlam içerisinde imkânsız değildir. Üstelik ona isnâd edilen risaleler bunu desteklemektedir. Mısır'a gitmiş ve Hıms'ta uzun süre kalmış olması bu tür ilimlerin cari olduğu bölgelerle iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla erken dönemden itibaren, kaynakların ifadesiyle akli ilimlerin İslam dünyasına aktarılmasına ön ayak olması akıldan uzak değildir. Diğer bir ihtimal ise Abbasi devletinin merkezi kuvvetinin dağılmaya yüz tutup Kuzey Afrika'dan Hindistan'a uzanan coğrafyada ortaya çıkan güçlerin, saraylarında bulunan ilim adamlarıyla siyasi güçlerinin kültürel yönünü tamamladıkları ve bununla birbirlerine karşı üstünlük kurmaya çalıştıkları dönemde ilmin revaç bulması ve çeşitli gurupların ilmi faaliyetlerin kökenini kendi ataları veya dini/mezhebi liderlerine atfetme çabası olarak ortaya çıkmışta olabilir. İlmi mesainin Araplar tarafından küçümsendiği bir zaman diliminde bu tür faaliyetlerin atfedildiği bir Emevi/Kureysi prensi Halid b. Yezid özelinde var olan rivayetlerin, ilmi faaliyetin önemsendiği sonraki dönemde kurgulandığı da ihtimal dışı görünmemektedir. Erken dönemde atalarının veya önderlerinin savaştaki kahramanlıkları, soyluluğu ile övünen belli kesimler, sonraki dönemde revaç bulan ilmi ortamın bir sonucu olarak mevcut ilmi parlaklığın kökenlerini kendi nesepleri ile bitişirmiş olabilirler. Bunu Caferi Sadık hakkındaki rivayetlerle de destekleyebiliriz.

Halid b. Yezid bir başka yönüyle hermetik inançları Mısır kanalıyla İslam dünyasıyla tanıştıran bir karakter olarak karşımızda durmaktadır. Çağdaş araştırmacılar tarafından varılan bu sonuç İslam kaynaklarında verilen bilgilerle de örtüşmektedir. Nitekim biz onu fiten konulu rivayetleri aktaran, geleceğin karanlığından, toplumun hali hazırdaki tefessühünden bahseden ve gelecekte olacak olayları sahip olduğu el-İlmü'l hadasan (yıldızlardan hüküm çıkarma) ile bilebilen bir kişi olarak görmekteyiz. Rasûlullah'a isnâd edilen kimi hadislerde yer bulan ve "zuhur ettiği ortamı fesada uğratacak kişi" veya bir "kurtarıcı" olacağına inanılan ve günümüzde bazı kesimler tarafından bir tür itikâdî kabule dönüşen *Süfyânî* fikrinin

¹¹³ İbn Asakir, *Tarih*, XLIII, 30.

onun tarafından ortaya atıldığının kabulü de onun (veya ona isnâd edilen) bu ezoterik ve hermetik karakterine uygun gibi görünmektedir.

Gerçekte bu özelliklerin atfedilmesi, hakkındaki bilgilerin tarih içerisindeki masum değişimi midir, yoksa karşıt iktidar ve taraftarları tarafından çok da iyi niyetler beslemediği bir ailenin önemli bir üyesi hakkındaki rivayetlerin kasıtlı olarak çarpıtıldığı sonucu mu çıkmaktadır. Eğer bu ikinci seçenek doğru ise bunda neyin amaçlandığı önemli bir sorudur? Burada ona isnâd edilenlerin ve tarih içerisinde “Halid b. Yezid” olarak inşa edilen şahsiyetin Caferi Sadık’la (dayısının oğlu) birçok yerde benzeştiğini görebiliyoruz. Gizli ilimlere, önceki ilahi kitaplara vukûfiyet, kimyaya dair risaleler, geleceği bilme gibi özellikler ona da isnâd edilen özellikler arasındadır.

Kaynakça

- Ahbârü'd-devleti'l-Abbasiyye*, (thk. Abdülcebbar Muttalibi), Beyrut: Dârü't-Talia, ts.
- Aycan, İrfan, “Mervan I”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 225-227.
- Belazüri, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, *Ensâbü'l-eşraf*, (thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996, I-XIII.
- Belazüri, *Fütuhu'l-Büldan*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Cabir b. Hayyan, Ebû Musa Cabir b. Hayyan b. Abdullah el-Ezdi, *Resailu Cabir b. Hayyan*, (haz. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Cahiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi, *Kitâbü'l-hayevan*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, I-VII.
- Cahiz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 2002, I-III.
- Cahiz, *Resailü's-Siyasiyye*, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, ts.
- Duri, Abdulaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- İbn Ebû Hâtim ,Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1952,
- Ebû Abdullah Nuaym b. Hammad b. Muaviye Nuaym b. Hammad, *Kitabü'l-Fiten*, (thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri), Kahire: Mektebetü't-Tevhid, 1991, I-II.
- Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdi Müberred, *el-Kamil [fi'l-edeb]*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1997, I-IV.
- Fesevi, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Tarih*, (thk. Ekrem Ziya Umerî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981, I-III.
- Hamevi, Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut, *İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, I-VII.
- Haraiti, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Sehl Samerri, *İ'tilalü'l-Kulub*, (thk. Hamdi Dimerdaş), Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2000.
- Hassan, Ahmad Y., “*The Arabic Origin of Liber de Compositione Alchimiae*”, history-science-technology.com, (erişim :07/05/16).
- Havfi, Ahmed Muhammed, *Edebü's-Siyase fi'l-Asri'l-Ümevi*, Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1965.
- Hireysat, Muhammed Abdülkadir, “Halid b. Yezid b. Muaviye”, *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XV, 292-293.

- Hicazi, Abdullah, "Emir Halid b. Yezid b. Muaviye el-Emevî", *Mevsuatu A'lami'l-Ulema ve'l-Üdebai'l-Arab ve'l-Müslimin*, Beyrut: el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulum, 2004, I-IV.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi, *el-İkdü'l-Ferid*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, I-VIII.
- İbn Asakir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, (thk. Ali Şiri), Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982, I- LXXX.
- İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimi el-Bağdadi, *Kitabü'l-Muhabber*, (Tsh. Ilse Lichtenstadter), Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1978, I-VII.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997, I-XXI.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *el-Maarif*, (thk. Servet Ukaşe), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kütüb, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1968, I-VIII.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Camiü'l-Mesail*, (thk. Muhammed Aziz Şems), y.y.: Dâru Alemi'l-Fevaid, 2001.
- İbn Teymiyye, *Mecmuatü'l-Fetava*, (thk. Abdurrahman b. Muhamed b. Kasım), Riyad: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi's-Şerif, 1991.
- İbn Yunus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdila'la Sadefi, *Tarihü'l-Mısriyyin*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, I-II.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, I-XIX.
- İbnü'l-Kifti, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim, *Tarihü'l-Hükema*, (thk. İbrahim Şemsüddin), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005,
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.
- İsfahani, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec, *Eğânî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1927, I-XXV.
- Karakaş, Mahmut, *8. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Müslüman Bilim Adamları*, İstanbul: Mostar, 2009.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütübi ve'l-Funun*, Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941, I-VI.
- Kılıç, Mahmut Erol, *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989)
- Lammens, H, "Cabiye", *MEB İslam Ansiklopedisi (İA)*, III, 7.
- Makdisi, Muhtâr b. Tahir, *el-Bed' ve't-Tarih*, Port Said: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, ts, I-VI.
- Mantran, Robert, "Humus", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 370-373.
- Mes'udi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (thk. Esad Dağur), y.y.: Dârü'l-Hicre, 1989.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ankara: İnkılap Kitabevi, 2006.

- Öztürk, Mustafa “Muhaddislerin Felsefî İlimlere Bakışları ve Filozof Muhaddisler (Hadis İlminde Yeni Bir Kavram Denemesi)”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16/1 (2007), 59-84.
- Sezgin, Fuad, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi: es-Simya - ve'l-Kimya - en-Nebat - ve'l-Felaha hatta nahve 430 h*, (çev. Abdullah b. Abdullah el-Hicazi), Riyad: Câmîatü'l-Melik Suud, 1986.
- Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*, (çev. Abdurrahman Aliy), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.
- Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sireti'n Nebeviyye li-İbn Hişam*, (thk. Ömer Abdüsselam es-Selami), Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 2000, I-VII.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1967, I-XI.
- Yavuz, Yusuf Şevki “İslam İnancında Mehdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 371-374.
- Zübeydi, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah, *Tabakatü'n-Nahviyyin ve'l-Lugaviyyin*, y.y.: Dârü'l-Ma'ârif, 1984
- Zübeyri, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab, *Nesebu Kureyş*, (tsh. E. Levi Provençal), Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, ts.